

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ - 32

Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου (17ος αι. - 1922)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
Υμηττός, 20-23 Σεπτεμβρίου 2012

ΦΙΛΟΠΡΟΔΟΣ
ΟΜΙΛΟΣ
ΥΜΗΤΤΟΥ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΕΘΝΙΚΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

ΑΘΗΝΑ 2016

Συντελεστές έκδοσης

Υπεύθυνος Έκδοσης

Ευάγγελος Καραμανές

Διευθύνων, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

Γενική επιμέλεια

Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη,

τ. Διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

Επιστημονική και φιλολογική επιμέλεια

Ιωάννης Καραχρήστος,

Ερευνητής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

Παρασκευάς Ποτηρόπουλος,

Ερευνητής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

Σχεδιασμός έκδοσης - καλλιτεχνική επιμέλεια

Γεωργία Αλεβιζάκη

Ο σχεδιασμός της έκδοσης πραγματοποιήθηκε

με την ευγενική χορηγία των

Παρασκευά Καρασούλου

Ανδρέα Γεωργιάδη

Παρασκευής Γερολυμάτου

Εκτύπωση

Εθνικό Τυπογραφείο

© Copyright 2016

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ηπίτου 3, 105 57 Αθήνα,

Τηλ.: 210 3664751-2, Fax: 210 3313418

e-mail: keel@academyofathens.gr

<http://www.academyofathens.gr>

<http://www.kentrolaografias.gr>

ISBN: 978-960-404-303-3

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ - 32

Σμόρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου (17ος αι. - 1922)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
Υμηττός, 20-23 Σεπτεμβρίου 2012

ΦΙΛΟΠΡΟΔΟΣ
ΟΜΙΛΟΣ
ΥΜΗΤΤΟΥ

Επιμέλεια:
Ιωάννης Καραχρήστος - Παρασκευάς Ποτηρόπουλος

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΕΘΝΙΚΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

ΑΘΗΝΑ 2016

ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Επιστημονική Επιτροπή

Πρόεδρος:

Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη,

Διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

Μέλη:

Ευάγγελος Καραμανές,

Ερευνητής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

Ιωάννης Καραχρήστος,

Ερευνητής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

Ζωή Μάργαρη,

Ερευνήτρια του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

Ιωάννης Πλεμμένος,

Ερευνητής - Μουσικός του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

Παρασκευάς Ποτηρόπουλος,

Ερευνητής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

Οργανωτική Επιτροπή

Πρόεδρος:

Λένα Γιακουμάκη-Ρούσσου,

Πρόεδρος του Φιλοπρόοδου Ομίλου Υμηττού

Γραμματείς:

Ιωάννης Καραχρήστος,

Ερευνητής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

Παρασκευάς Ποτηρόπουλος,

Ερευνητής του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

Μέλη:

Παρασκευή Γερολυμάτου, Ανδρέας Γεωργιάδης,

Παρασκευάς Καρασούλος, Γιώργος Καραχάλιος,

Κώστας Σαμάντης, Ελευθερία Σαχίνογλου,

Δέσποινα Σιούτη, Ιωάννα Φώσκολου

Γραμματεία Συνεδρίου:

Ανθούλα Μπάκολη, Αγγελική Τσόλκα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	10-16
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	
Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη.....	21-25
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
Ιωάννης Καραχρήστος, Παρασκευάς Ποτηρόπουλος.....	29-52
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ	
Στέφανος Δ. Ήμελλος.....	55-57
Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος.....	59-60
Κική Δημουλά.....	61
Λένα Γιακουμάκη-Ρούσσου.....	63-64
Μιγάλης Σταυριανουδάκης.....	65
Μενέλαος Κρούσσος.....	67-68
Νίκος Βικέτος.....	69-70
ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΟΜΙΛΙΑ	
Όλγα Κατσιαρδή-Hering	
Σμύρνη, χώρος και κοινωνικές εξελίξεις, 18ος-1922: Στο δίκτυο των πόλεων-λιμανιών της Ανατολικής Μεσογείου	73-91
ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ	
Οικονομικές πρακτικές και ανάπτυξη μιας πόλης λιμανιού	
Μαρία-Χριστίνα Χατζηϊωάννου	
Η συγκρότηση των χριστιανικών εμπορικών δικτύων στην οθωμανική Σμύρνη, 18ος-19ος αιώνας.....	95-109
Elena Frangakis-Syrett	
Trade, Capital and Credit in the Long 18th Century: The case of Smyrna.....	111-125
Γιώργος Καραμπελιάς	
Ο «καμός της ρωμιοσύνης» – η Σμύρνη ως η επιτομή ενός επιβεβλημένου μεταπρατισμού.....	127-140
Κοινωνικές δυναμικές και συγκρότηση μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου	
Βασιλική Αμωράτη	
Πέρα από τον κυρίαρχο αστικό χαρακτήρα: Εξερευνώντας την αγροτική ζωή των ελληνορθόδοξων κατοίκων της Σμύρνης στα τέλη του 19ου και αρχές 20ού αιώνα	143-150

Ιωάννης Καραγρήστος	Μετανάστευση από Καππαδοκία και Πισιδία προς τη Σμύρνη, 18ος αιώνας - 1922: Μεταναστευτικές στρατηγικές και πρακτικές διαχείρισης της μεταναστευτικής εμπειρίας.....	151-165
Ζωή Ρωπαΐτου	Η ελληνική κοινότητα της Σμύρνης μέσα από ένα Ημερολόγιο-οδηγό της πόλης του 1877 (έκδοσις <i>Αμαλθείας</i>).....	167-180
Seyyed Mohammad T. Shariat-Panahi	The response of the Orthodox Christian community of Smyrna in cases of natural disasters and epidemics.....	181-189
Γιώργος Τζεδόπουλος	Συνύπαρξη και ανταγωνισμός στη Σμύρνη του 17ου αιώνα: Ο διαμφισβητούμενος τόπος του μαρτυρίου.....	191-203
Μιχάλης Βαρλάς	Σμύρνη, το λιμάνι της ευκαιρίας.....	205-215
Πολιτική, αναπαραστάσεις και μετασχηματισμοί του χώρου		
Ελένη Γ. Γαβρά	Πολιτισμικό και οικιστικό απόθεμα των ελληνικών κοινοτήτων της Μ. Ασίας.....	219-229
Βασίλης Δημητριάδης	Όψεις της περιοχής της Σμύρνης: Από τον Όθωνα μέχρι τον Κριμαϊκό πόλεμο (1830-1853).....	231-242
Βίλμα Χαστάογλου-Μαρτινίδη	Ο μετασχηματισμός του θαλασσίου μετώπου της Σμύρνης: Έργα και όψεις του κοσμοπολίτικου εκσυγχρονισμού, 1860-1910.....	243-261
Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου	Όψεις του αστικού χώρου της Σμύρνης πριν και μετά από την καταστροφή: Εμμονές και ρήξεις.....	263-286
Διονύσης Μουρελάτος	Το ταξίδι του βυζαντινολόγου Γεωργίου Λαμπάκη στη Μ. Ασία: Η χριστιανική κοινότητα της Σμύρνης και τα μνημεία.....	287-293

**Πεδία Πολιτισμού:
Λαϊκή και λόγια δημιουργία**

Μαρία Ανδρουλάκη	Από τη Σμύρνη στη Ρόδο: Μουσικά δίκτυα και δημιουργικότητα με αφετηρία το τραγούδι «Μια Σμυρνιά στο παραθύρι»	297-309
Αλέκος Ε. Φλωράκης	Σμυρνιοί προσκυνητές στην Παναγιά της Τήνου.....	311-331
Γιώργος Κωσταντζος	Η γέννηση και η εξέλιξη της λόγιας μουσικής στη Σμύρνη: Καταγραφές - Επιρροές - Συνθέτες.....	333-343
Ζωή Ν. Μάργαρη	«Έτσ' ήταν στη Σμύρνη μουρέλι μ'»: Ενθυμήματα της μουσικοχορευτικής ζωής της Σμύρνης στη Λέσβο.....	345-358
Ιωάννης Πλεμμένος	Ετεροτοπικές διαστροφωμάτωσεις ενός «χαμένου παραδείσου»: Η διαχείριση της εικόνας της Σμύρνης στο ευρωπαϊκό δράμα και μελόδραμα (17ος-20ός αι.).....	359-373
Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη	Η Σμύρνη στο έργο του Θεόφιλου Χατζημιχαήλ.....	375-395
Παρασκευάς Ποτηρόπουλος	Στοιχεία παράδοσης και νεωτερικότητας στον λαϊκό πολιτισμό της Σμύρνης.....	397-413
Λευτέρης Τσικουρίδης	Η μουσική κίνηση στη Σμύρνη του ύστερου 19ου αιώνα: Καταγραφές, διασκευές, νέες δημιουργίες.....	415-425
Basma Zerouali	Le temps de la musique à Smyrne au tournant du XX ^e siècle.....	427-437
Εκπαίδευση, ιδεολογία και εθνική ταυτότητα		
Εύα Αχλάδη	Ο Σύλλογος Μικρασιατών «Η Ανατολή» και το πρόγραμμα «εθνικής διαπαιδαγώγησης» των Ελληνορθόδοξων της Μικράς Ασίας.....	441-451
Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου	Το θέατρο στην ελληνόφωνη εκπαίδευση της Σμύρνης και η παιδαγωγός Σαπφώ Λεοντιάς.....	453-466

Βιβλιογραφικές παραγωγές, διαδρομές και αναγνώσεις**Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης**

- Η διακίνηση του βιβλίου στη Σμύρνη (1802-1820):
 Τα πρόσωπα..... 469-474

Ιωάννα Πετροπούλου

- Βιβλίων περιπέτειες: Μια σωστική επιχείρηση..... 475-481

Στρογγυλό τραπέζι:**Η προσφυγική μνήμη ως εμπειρία στον Λόγο και την Τέχνη****Γιώργος Ανδρέου**

- Η μνήμη ως συστατικό δημιουργίας..... 485-489

Αφροδίτη Μάνου

- 90 χρόνια από την καταστροφή..... 491-493

Παρασκευάς Καρασούλος

- Μυρτώ Χριστοδούλου, το γένος Βαλίδη: Η προσφυγική
 μνήμη ως εμπειρία στον Λόγο και την Τέχνη..... 495-499

Απομαγνητοφωνημένη Ομιλία**† Βαγγέλης Κεχριώτης**

- Ποιος κυβερνά αυτή την κοινότητα; Αντιπαραθέσεις
 και συμβιβασμοί στις διαδικασίες εκπροσώπησης
 των Ελληνορθόδοξων της Σμύρνης στις αρχές
 του 20ού αιώνα..... 503-511

Μαρία-Χριστίνα Χατζηωάννου*

Η συγκρότηση των χριστιανικών εμπορικών δικτύων στην οθωμανική Σμύρνη, 18ος-19ος αιώνας

Κοινότητες και εμπορικά δίκτυα

Η Σμύρνη αποτέλεσε το ιστοριογραφικό πρότυπο μιας ξεχωριστής εμπορικής πόλης-λιμάνι στη Μεσόγειο από την εποχή των μεγάλων εδαφικών και οικονομικών ανακατατάξεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήδη από τον 17ο αιώνα. Στην ιστορική εξέλιξη αυτής της εμπορικής πολιτείας μπορούμε να προσδιορίσουμε τρία βασικά θέματα που χαρακτήρισαν την ιδιαιτερότητα της: α) η Σμύρνη ήταν από τα λιμάνια που συμμετείχαν και διαμόρφωσαν τον κόσμο των καπιταλιστικών συναλλαγών στη Μεσόγειο, όπως η Γένοβα, η Βενετία και η Μασσαλία β) το εξαγωγικό εμπόριο της πόλης, σε συμφωνία με το θετικό εμπορικό ισοζύγιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τροφοδοτήθηκε με αγροτικά προϊόντα της ενδοχώρας της Σμύρνης και γ) στη Σμύρνη συγκεντρώθηκε μια πολυεθνική χριστιανική εμπορική τάξη που δεν συμπίπτει αριθμητικά με τις πολυπληθέστερες κοινότητες των επονομαζόμενων «λεβαντίνων». Η κοινοτική ιστορία των Αρμενίων, των Εβραίων και των Ελλήνων της Σμύρνης, διαφέρει από την ιστορία των αντίστοιχων εμπορικών δικτύων στα λιμάνια της Μεσογείου.

Αυτή η ανταγωνιστική εμπορική πόλη-λιμάνι στη Μεσόγειο, στο κέντρο της μικρασιατικής ακτής, ευνοούσε τις επικοινωνίες και τις μεταφορές, ιδιαίτερα μετά την παρακμή της Προύσας και του Χαλεπίου, καθώς και τη μετατόπιση των διηπειρωτικών δρόμων. Από τα μέσα του 18ου αιώνα το οικονομικό σφρίγος της πόλης στηρίχτηκε σε δυναμικά εμπορικά δίκτυα, Ολλανδών, Γάλλων, και Βρετανών. Ευρωπαίοι έμποροι μετεγκαταστάθηκαν στη Σμύρνη και οργάνωσαν δίκτυα πρακτόρων, χονδρεμπόρων και ενδιάμεσων, που όργαναν το σαντζάκι της Σμύρνης διαταράσσοντας μακροπρόθεσμα τις παραγωγικές δομές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Δύο φάσεις ανάπτυξης έχουν αναλυθεί από τον τούρκο ιστορικό R. Kasaba στην ιστορία αυτού του λιμανιού που γνώρισε καταστροφικούς σεισμούς (1688, 1778) και προσβλήθηκε συχνά από επιδημίες. Η πρώτη φάση ανάπτυξης εντοπίζεται από το α΄ μισό του 17ου έως τα μέσα του 18ου αιώνα, και η δεύτερη από τα μέσα του 18ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα¹. Το στρώμα των τοπικών εμπόρων της

* Διευθύντρια ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

1. Kasaba, R. (1993), Izmir, *Review*, XVI(4), 388.

πρώτης ακμής της Σμύρνης περιελάμβανε εβραίους και αρμένιους εμπόρους. Εναντίον τους στράφηκαν οι ευρωπαϊοί έμποροι στη δεύτερη φάση σε *ad hoc* συμμαχίες προκειμένου να μειώσουν τη θέση των πρώτων στις εμπορικές συναλλαγές της περιοχής². Σμυρνιός στην καταγωγή ήταν και ο εβραίος Sabbatai Zevi, γιος εμπορικού πράκτορα στις αρχές του 17ου αιώνα. Ο ίδιος ανακηρύχθηκε ως ο Μεσσίας μιας ομάδας Εβραίων και έγινε ο ιδρυτής, μετά την προσχώρησή του στο μουσουλμανισμό, μιας ιδιότυπης θρησκευτικής κίνησης με μεσσιανικά χαρακτηριστικά, των ντονμέδων (*donme*)³. Αυτό που ενδιαφέρει εδώ είναι ότι αυτή η κίνηση υποστηρίχθηκε από κύκλους εβραίων εμπόρων, οι οποίοι στη Σμύρνη αποτελούσαν και ιδιαίτερη ομάδα, τους Smirli⁴, παράδειγμα που θα μπορούσε να υποδηλώνει την κοινωνική και οικονομική ενδυνάμωση τοπικών ομάδων μέσα από το εμπόριο, γεγονός που οδηγούσε σε πολιτικές και θρησκευτικές αμφισβητήσεις και αντιπαράθεσεις.

Η ερμηνεία της ακμής των χριστιανικών εμπορικών δικτύων στη Σμύρνη κατά τη δεύτερη φάση ανάπτυξής της, από τα μέσα του 18ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα και η γνωστή θέση του εμπορικού ανταγωνισμού των εθνο-θρησκευτικών εμπορικών κοινοτήτων μπορεί να εμπλουτιστεί με βάση την επιχειρηματική οργάνωσή τους. Το βάρος εδώ πέφτει στην εσωτερική επιχειρηματική οργάνωση αυτών των δικτύων και στις ικανότητες/ευκαιρίες αναδιάρθρωσής τους απέναντι στις προκλήσεις της διεθνούς αγοράς.

Η Σμύρνη από τροφοδοτικό κέντρο της Κωνσταντινούπολης, και των βορειοαφρικανικών χωρών της Μεσογείου (Αλγερία, Τύνιδα, Τριπολίτιδα), έγινε σιγά-σιγά κέντρο διεθνούς εμπορίου, μια οικονομική νησίδα στη μικρασιατική ακτή που άνθισε μεσούσης της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το κύριο διαφοροποιό χαρακτηριστικό της από τα άλλα οθωμανικά οικονομικά κέντρα ήταν ότι συνδέθηκε και εξαρτήθηκε άμεσα από τον δυτικό εμπορικό καπιταλισμό όχι μέσα από μεταποιητικές δραστηριότητες, όπως η μεταξουργία της Προύσας, αλλά μέσα από το εμπόριο και τις μεταφορές, κύριες δραστηριότητες ορθόδοξων, καθολικών και προτεσταντών ευρωπαϊών εμπόρων. Η υποχώρηση των εβραίων και αρμενίων εμπόρων στη Σμύρνη οφείλεται στην ενίσχυση των εμπορικών μεταφορών με το Άμστερνταμ, την Τεργέστη και τα βρετανικά λιμάνια, σε βάρος της Μασσαλίας, μια μετατόπιση του κέντρου βάρους της παγκόσμιας οικονομίας που δεν μπόρεσαν να καλύψουν με ταχύτητα τα εβραϊκά εμπορικά δίκτυα, τα οποία παρέμειναν στον τομέα της χρηματοδότησης (*finance*), ενώ εκτός ανταγωνισμού βρέθηκαν οι αρμε-

2. Kasaba, ό.π., 394.

3. Κουτζακιώτης, Γ. (2011), *Αναμένοντας το τέλος του κόσμου τον 17ο αιώνα. Ο εβραίος μεσσίας και ο μέγας διερμηνέας*, [Αυτοτελή Δημοσιεύματα, 120], Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 76-78

4. Mansel, Ph. (1995), *Constantinople. City of the World's Desire 1453-1924*, London: J.Murray, 141-142· Eisenberg, I. (1987), [λήμμα] Dönme, στο *E. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, vol. II, Leiden: E.J. Brill, 1073.

νικοί εμπορικοί οίκοι της Μασσαλίας που εμπορεύονταν μεταξωτά υφάσματα⁵. Η μείωση των συναλλαγών των αρμενικών εμπορικών οίκων στη Σμύρνη δεν πρέπει να συνδέεται με τον αριθμό των Αρμενίων στην πόλη που με τους πιο ασφαλείς υπολογισμούς ήταν 7.000 το 1891 και συχνά απαντώνται στις ιστορικές μαρτυρίες μαζί με τους Εβραίους και τους Έλληνες, κάτω από την ομπρέλα του όρου «Λεβαντίνοι»⁶.

Η μελέτη της στρατηγικής με την οποία επιβίωσαν και αναπτύχθηκαν διαφορετικοί μεταξύ τους εμπορικοί οίκοι αναδεικνύει όψεις της επιχειρηματικότητας μέσα στον εμπορικό ανταγωνισμό. Όσο πιο αδύνατο ήταν το οικονομικό σύστημα των συναλλαγών και της χρηματοδότησης, εξαιτίας του ρίσκου, της αβεβαιότητας και της έλλειψης θεσμών, τόσο μεγαλύτερη ήταν η επένδυση στην προσωπική πίστη και στους δεσμούς συγγένειας καθιστώντας συχνά αδύνατη την επιχειρηματική διαφοροποίηση. Η ιστορία των εμπορικών δικτύων της Σμύρνης και των εμπορικών συναλλαγών της καθόρισε μεγάλο κομμάτι της ιστοριογραφικής παραγωγής γύρω από την οθωμανική οικονομία και στήριξε θεωρητικά σχήματα σχετικά με την εξάρτηση του κέντρου και της περιφέρειας, καθώς και την άνιση ανταλλαγή.

Μετά την πρώτη φάση ανάπτυξης της Σμύρνης κυριάρχησε ο επαναπροσανατολισμός του χερσαίου εμπορίου Προύσα-Κωνσταντινούπολη-Σμύρνη. Η δυτική ζήτηση ευνόησε τη συγκέντρωση εκεί εξαγωγικών πρώτων υλών, όπως το μετάξι, που δεν προοριζόταν πλέον για την τοπική βιοτεχνία της Προύσας και της Κωνσταντινούπολης και έπαιρνε το θαλάσσιο δρόμο για τη δυτική βιομηχανία. Στην περίοδο της μετατόπισης από το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων, στο εμπόριο των αγαθών εμπορευματικής παραγωγής από την αγροτική ενδοχώρα της Σμύρνης⁷ συγκροτήθηκαν τα εμπορικά δίκτυα των ξένων κοινοτήτων. Από τα μέσα του 18ου αιώνα το οικονομικό σφρίγος της πόλης στηρίχτηκε σε νέα δυναμικά εμπορικά δίκτυα, και στις εμπορικές εταιρείες, των Ολλανδών, των Γάλλων και των Βρετανών. Ευρωπαϊοί έμποροι μετεγκαταστάθηκαν στη Σμύρνη και οργάνωσαν δίκτυα εμπορικών πρακτόρων, χονδρεμπόρων και πλανόδιων εμπόρων, που όργανωσαν το σαντζάκι της Σμύρνης διαταράσσοντας μακροπρόθεσμα τις παραγωγικές δομές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

5. Raveux, O. (2012), Entre réseau communautaire intercontinental et intégration locale: la colonie marseillaise des marchands arméniens de la Nouvelle-Djoulfa (Ispahan), 1669-1695, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 59(1), 83-102.
6. Dédéyan, G. (2010), Les «traducteurs de Smyrne»: une ambiance comparatiste?, *Revue de littérature comparée*, 336(4), 412.
7. Ξένοι ταξιδιώτες που περιδιάβαιναν τη Μικρά Ασία κατά τον 19ο αιώνα περιέγραψαν τη Σμύρνη και την ενδοχώρα της: βλ. Texier, Ch. (1862), *Asie Mineure. Description Géographique, Historique et Archéologique des provinces et des villes de la Chersonèse d'Asie*, Paris: Firmin Didot, 306-308. Παράλληλα αναγνώρισαν τη δυνατότητα αξιοποίησης των πλούσιων ακαλλιέργητων εκτάσεων μεταξύ Σμύρνης και Μαγνησίας: βλ. Nassau, W. senior (1859), *A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginning of 1858*, London: Longman, 192. Πράγματι, η παραγωγή αγροτικών προϊόντων πενταπλασιάστηκε στην περιοχή της Σμύρνης: Kasaba, R. (1988), *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, Albany: Suny Press, 120-122.

Η Σμύρνη στα τέλη του 16ου αιώνα αριθμούσε 2.000 κατοίκους, ενώ το 1770-80 αριθμούσε περίπου 30.000 άτομα. Για να έχουμε ένα μέτρο σύγκρισης θα κάνουμε παραβολή με την Κωνσταντινούπολη, η οποία στα τέλη του 17ου αιώνα αριθμούσε 600.000 κατοίκους και από αυτούς οι 250.000 περίπου ήσαν Έλληνες⁸. Η μεγάλη διαφοροποίηση όμως μεταξύ των Ελλήνων της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης δεν έγκειται στη διαφορά των αριθμών, αλλά στη διαφορά του τύπου της κοινωνικής εξέλιξης, αφού στη Σμύρνη αυτή η κοινωνική εξέλιξη περνούσε μέσα από την εμπορική σταδιοδρομία. Αντίθετα, η Κωνσταντινούπολη με το ιστορικό βάρος του Βυζαντίου διαχειριζόταν διαφορετικές κοινωνικές συγκρούσεις και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, όπως εκείνη που διακρίνεται μεταξύ Φαναριωτών και εμπόρων από τα τέλη του 18ου αιώνα⁹. Το κινήγι των κρατικών αξιωμάτων και των λειτουργιών, η διπλωματική εύνοια, καθώς και οι χρηματοπιστωτικές εργασίες των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης ενθάρρυναν μια αστική εξέλιξη με διαφορετική βάση, από αυτή της εταιρικής οργάνωσης, της προαγοράς αγροτικών προϊόντων, της οργάνωσης των θαλάσσιων μεταφορών των Ελλήνων της Σμύρνης.

Η ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών στη Σμύρνη αποτέλεσε ήδη από τον 18ο αιώνα βασικό κίνητρο μετακίνησης προς αυτή ποικίλων εμπορικών ομάδων από τη μικρασιατική ενδοχώρα, τη Θεσσαλονίκη, το Χαλέπι, την Προύσα, την Κωνσταντινούπολη. Οι μέτοκοι από τον ελληνικό γεωγραφικό χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που εγκαταστάθηκαν στη Σμύρνη προέρχονταν κυρίως από τη Χίο, την Κρήτη, καθώς και από την Πελοπόννησο¹⁰. Όλοι αυτοί οι μέτοκοι συνέβαλαν στη δημιουργία και στην ανάπτυξη μιας «αυτόνομης» αγοράς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία που προσέλκυε συνεχώς νέους εποίκους. Από τους ελληνικής καταγωγής έποικους στη Σμύρνη, η ομάδα που θα ευνοηθεί περισσότερο από τη γεωγραφική γειτνίαση του νησιού τους με το δυναμικό οθωμανικό λιμάνι είναι οι Χιώτες. Το λιμάνι παρόλο που δεν διέθετε καλό οδικό δίκτυο επικοινωνίας με την ενδοχώρα και απέκτησε σιδηροδρομικές συνδέσεις μετά τα μέσα του 19ου αιώνα έγινε γρήγορα το πιο σημαντικό εμπορικό κέντρο της περιοχής¹¹. Από τον 18ο αιώνα όλα τα βασικά εμπορεύματα της Ανατολής, μετάξι, μαλλί, βαμβάκι, βαφικές ύλες,

-
8. Για τη συνύπαρξη των διαφορετικών εμπορικών κοινοτήτων στη Σμύρνη και την οργάνωση της ελληνικής κοινότητας, βλ. Smyrnelis, M.-C. (2005), *Une société hors de soi, identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIe et XIX siècles*, Paris: Editions Peeters· Goffman, D. (1990), *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, [Publications on the Near East, University of Washington, no. 5], Seattle: University of Washington Press, 83.
  9. Πατρινέλης, Χ. (2002), Οι Φαναριώτες πριν από το 1821, στο *Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης, Αθήνα, 13 Ιανουαρίου 2001*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, 21.
  10. Goffman, ό.π., 68-85. Το εμπόριο με τα νησιά του Αιγαίου συγκέντρωσε κατοίκους κυκλαδίτικης καταγωγής στη Σμύρνη, πριν από τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), Σφυρόερας, Β. (1963), *Μεταναστεύσεις και εποικισμοί Κυκλαδιτών εις Σμύρνην κατά την Τουρκοκρατίαν, Μικρασιατικά Χρονικά*, 10, 164-199. Για την επιλεκτική μετανάστευση Χίων στη Σμύρνη, βλ. Φραγκάκη- Syrett, E. (1995), *Οι Χίοι Έμποροι στις Διεθνείς Συναλλαγές, 1750-1850*, Αθήνα: ΑΤΕ, 20-25.
  11. Αναγνωστοπούλου, Σ. (1997), *Μικρά Ασία, 19ος- 1919. Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες: Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 331 κ.ε.

φρούτα (σταφίδα, σύκα), χαλιά, συγκεντρώνονταν και εξάγονταν από το λιμάνι της. Από τα είδη των εξαγόμενων προϊόντων μπορούμε να αναγνωρίσουμε τη δυναμική των κύριων εμπορευματικών καλλιεργειών της Μ. Ασίας, του βαμβακιού και της σταφίδας. Σε αυτή την περίοδο το 34% των ετήσιων εξαγωγών περνούσε από το λιμάνι της Σμύρνης¹².

Η ορθόδοξη ομάδα των Ελλήνων της Σμύρνης συγκρότησε ένα ιδιαίτερο κέντρο πολιτικής και πολιτισμικής επιρροής για έναν ολόκληρο αστερισμό γειτονικών κοινοτήτων. Παράλληλα με τις μη- μουσουλμανικές εμπορικές κοινότητες, ισχυρές οθωμανικές οικογένειες του τόπου επωφελούνταν από την πολλαπλασιασμένη σ' αυτή την περίοδο ευρωπαϊκή ζήτηση για πρώτες ύλες. Οι πυκνές εμπορικές σχέσεις είχαν ως αποτέλεσμα την εντατικοποίηση των καλλιεργειών στην αγροτική ενδοχώρα της Σμύρνης. Η σχέση των τόπων παραγωγής με το εξαγωγικό λιμάνι της Σμύρνης εξαρτήθηκε από τη γεωγραφική απόσταση, κυρίως όμως από την εύρεση του κατάλληλου εμπορικού συνεργάτη, συνδετικού κρίκου με τον τόπο παραγωγής.

Είναι χαρακτηριστική μια μαρτυρία των αρχών του 19ου αιώνα: «*Τα δε τέσσερα γένη των Οθωμανών, και Εβραίων, και Αρμενίων και Γραικών έχουσι καθέν ιδιαίτερος Κοινόν ιδιόν των, και όλα ομού κοινήν εταιρείαν, το λεγόμενον Καζάνιον, από το οποίον πληρόνουσιν αναλόγως τους διωρισμένους βασιλικούς φόρους*». Μια διακοινοτική «εταιρεία» συμβίωνε σε οθωμανικό περιβάλλον, αλλά και οι Οθωμανοί Τούρκοι είχαν χαρακτηριστεί από την ιδιαιτερότητα αυτής της αγοράς, όπως αποκαλύπτει η ονομασία «*οι Σμυρναίοι Τούρκοι*»¹³. Κάτω από τη γενική εικόνα της κοινοτικής και οικογενειακής συμβίωσης ανιχνεύονται αντιθέσεις και αντιφάσεις. Από τις χιλιάδες σελίδες που έχουν γραφεί για την οικονομία των αγορών, μερικές γραμμές από το παλιό, αλλά πάντα ακμαίο έργο του Karl Polanyi προϊδεάζουν για μια μη-ντετερμινιστική ανάγνωση της αγοράς: «*Το σύστημα των τιμών, που βασιζόταν στην προσφορά και τη ζήτηση, θα ισορροπεί πάντα, όποια κι αν είναι τα κίνητρα των ατόμων, ενώ τα οικονομικά κίνητρα καθαυτά επιδρούν στους περισσότερους λαούς σαφώς λιγότερο από τα θεωρούμενα συναισθηματικά*»¹⁴. Μια σημαντική παράμετρος της εξέλιξης του εμπορίου της Σμύρνης από τα τέλη του 18ου αιώνα ήταν ότι βασίστηκε σε μια πολυμυγή τοπική ομάδα εμπόρων με διεθνείς οικονομικές προσβάσεις, οι οποίοι συγκροτούσαν τις εμπορικές κοινότητες της Σμύρνης. Ευρωπαίοι Καθολικοί, αλλά και Διαμαρτυρόμενοι, καθώς και Ορθόδοξοι από διαφορετικούς τόπους καταγωγής οργάνωσαν την οικονομική και την κοινωνική ζωή στο λιμάνι αναζητώντας διασυνδέσεις στην τοπική αγροτική παραγωγή. Πολλές λανθάνουσες ιδιωτικές ιστορίες καθόριζαν τον δημόσιο χώρο της αγοράς, δύσκολα αναγνωρίσιμες σήμερα εξαιτίας των οικονομικών ή και των εθνικών προσδοκιών που προβάλλονται σε πρώτο επίπεδο.

12. Frangakis-Syrett, E. (1992), *The Commerce of Smyrna in the 18th Century (1700-1820)*, [Bibliotheca Asiae Minoris Historica, no. 2.], Athens: Centre for Asia Minor Studies, 119.

13. Οικονόμου, Κ. (1817), Πολιτειογραφία: Αυτοσχέδιος διατριβή περί Σμύρνης, *Ερμής ο Λόγιος*, Ζ', 520-530.

14. Polanyi, K. (2001), *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*, μτφ. Κ. Γαγανάκης, Αθήνα: Νησίδες, 212.

Σμύρνη - Άμστερνταμ: εταιρικές διαφοροποιήσεις, εσωτερικές αντιπαραθέσεις

Η διείσδυση των Ολλανδών στην οθωμανική οικονομία εκκινεί επίσημα μετά το 1612 και την πράξη διομολογήσεως του σουλτάνου Αχμέτ Α΄ με την οποία παραχωρούνται εμπορικά δικαιώματα στους Ολλανδούς. Ουσιαστικά μετά το 1650 εμφανίστηκε η ολλανδική εμπορική κίνηση στο Αιγαίο με επίκεντρο τη Σμύρνη. Το βαμβάκι κυριαρχεί στα εξαγωγικά προϊόντα της Σμύρνης και οι Έλληνες δρουν σε καθεστώς εμπορικής ελευθερίας υπό την προστασία των Ολλανδών. Πρόκειται για χιώτικες κυρίως επιχειρήσεις με αντιπροσώπους στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη και σε κάποιο δυτικοευρωπαϊκό λιμάνι. Το κέντρο της ολλανδικής διπλωματίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν η πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη στην οποία υπάγονταν και το ολλανδικό προξενείο της Σμύρνης. Μια πρεσβεία με μεγάλη ιστορία και επιρροή στην ελληνική διάνοηση ήδη από τον 17ο αιώνα, τον χρυσό αιώνα της Ολλανδίας σε όλα τα επίπεδα της εμπορικής εξάπλωσης, της επιστημονικής ανάπτυξης, των θρησκευτικών αναζητήσεων. Το ολλανδικό επιστημονικό και εμπορικό ενδιαφέρον στην Κωνσταντινούπολη συνταιριαζόταν με το αντίστοιχο ελληνικό, ενώ στο ίδιο πλαίσιο λειτουργούσε και το ελληνικό ενδιαφέρον για την απόκτηση θέσεων στην ολλανδική διπλωματία. Έτσι γύρω από την ολλανδική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη δημιουργείται ένας κύκλος Ελλήνων με οικονομικά κυρίως ενδιαφέροντα από τον Γεώργιο Καρατζά έως τον γιαννιώτη έμπορο Ιωάννη Αγόρα, ο οποίος τροφοδοτεί τις ελληνο-ολλανδικές σχέσεις στη Μεσόγειο.

Από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα το ολλανδικό εμπόριο βαμβακιού από τη Σμύρνη βοήθησε στην ανάπτυξη της ελληνο-ορθόδοξης κοινότητας εκεί, καθώς και στην οργάνωση ελληνικών εμπορικών δικτύων που ουσιαστικά υποστήριξαν την ανάπτυξη μιας άλλης ελληνικής εμπορικής κοινότητας, εκείνης του Άμστερνταμ¹⁵. Το βαμβάκι εξακολουθούσε να κυριαρχεί στα εξαγωγικά προϊόντα της Σμύρνης. Όπως και τον προηγούμενο αιώνα χιώτικες κυρίως επιχειρήσεις δρούσαν σε καθεστώς εμπορικής ελευθερίας υπό την προστασία των Ολλανδών, με αντιπροσώπους στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη και πλέον σε ένα τουλάχιστον δυτικοευρωπαϊκό λιμάνι, όπως η Βενετία και το Άμστερνταμ. Οι χιώτες έμποροι κυριαρχούσαν στο εμπόριο της τσόχας, του μάλλινου υφάσματος, στην αγορά της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης. Παράλληλα είχε δημιουργηθεί μια μικρή παροικία ελλήνων εμπόρων στο Άμστερνταμ από το 1750, που οργανώθηκε στο πρότυπο αντίστοιχων ελληνικών παροικιών σε δυτικοευρωπαϊκές πόλεις, δηλαδή γύρω από την τοπική ορθόδοξη εκκλησία, προβάλλοντας ένα κλειστό εσωστρεφές κοινωνικό μοντέλο.

---

15. Το βιβλίο του Huet, P. D. (1717), *Le grand trésor historique et politique du florissant commerce des Hollandois, dans tous les états et empires du monde*, Amsterdam: E. Du Villard για το ολλανδικό εμπόριο στις αρχές του 18ου αιώνα δίνει τις κύριες συντεταγμένες του στη Βόρεια Θάλασσα και στη Βαλτική, καθώς και στις Ανατολικές Ινδίες, τις σχέσεις με την Αγγλία, Γαλλία, Πορτογαλία, συνιστά μια από τις πρωιμότερες έντυπες μαρτυρίες για τη διείσδυση του ολλανδικού εμπορίου στη Μεσόγειο.

Γνωστοί έμποροι, από τις ήδη εκδεδομένες εργασίες, που εμπορεύονταν με τη Σμύρνη στο Άμστερνταμ, ήταν ο Αδαμάντιος Κοραής και ο Σταμάτης Πέτρου, ο Ιωάννης Πρίγκος και ο Δημήτρης Κουρμούλης¹⁶. Από το πραγματολογικό υλικό είναι φανερό ότι το κύριο πρόβλημα των εμπορικών οίκων στη Σμύρνη ήταν η χρηματοδότηση του όγκου των εμπορικών συναλλαγών τους. Η γεωγραφική και η οικονομική ανάπτυξη των ελληνικών οίκων βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στη μείωση του κόστους αγοράς και μεταφοράς των προϊόντων. Τα μικρά κεφάλαια των ελληνικών εμπορικών οίκων δεν επαρκούσαν να καλύψουν το εύρος των εμπορικών δραστηριοτήτων, γι' αυτό κατέφευγαν στον εξωτερικό δανεισμό. Όμως οι πολεμικές συγκρούσεις και οι πολιτικές εκτροπές καθυστερούσαν τον ρυθμό κυκλοφορίας των εμπορευμάτων άρα και των κεφαλαίων και οδηγούσαν συχνά σε «ανώδυνες» χρεωκοπίες και εταιρικές ανασυστάσεις. Εσωτερικός δανεισμός μέσα στην κοινότητα της Σμύρνης ή ευρωπαϊκός δανεισμός και χρήση φερέγγυων συναλλαγματικών ήταν η λύση στην χρηματοδότηση του εμπορίου¹⁷.

Η εταιρική ανάπτυξη και διαφοροποίηση ενός χριστιανικού δικτύου από την οθωμανική Σμύρνη στο Άμστερνταμ κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα πιστοποιείται από τη διαυγή μαρτυρία του Αδαμάντιου Κοραή για το διεθνικό εμπόριο υφασμάτων μεταξύ των δύο μεγάλων εμπορικών λιμανιών. Γράφει λοιπόν ο Κοραής: «Ο πατήρ μου επώλει μεταξωτά, εμπορευόμενος εις το λεγόμενο Βεζεστένιον (αγορά) της Σμύρνης... Επεθύμει να εκτείνη το εμπόριον του και δια θαλάσσης εις την Ολλανδίαν, κατά μίμησιν του πενθερού του και πάππου μου αλλά επεθύμει να έχη εκεί άνθρωπον οικείον, και όχι να εμπορεύεται δια μέσου των Ολλανδών, ως έκαμινεν ο πάππος μου»¹⁸. Πρόκειται για μια προσωπική εμπορική επιχείρηση που καταρχήν λειτουργούσε στην αγορά της Σμύρνης και για τις διεθνείς συναλλαγές στο Άμστερνταμ χρησιμοποιούσε το ολλανδικό δίκτυο. Στην επόμενη γενιά η προσωπική εμπορική επιχείρηση ανέλαβε και τη διαχείριση των διεθνών συναλλαγών στο Άμστερνταμ.

Λίγο αργότερα, ελληνικά πλοία μετέφεραν εμπορεύματα στη Μεγάλη Βρετανία για λογαριασμό της Levant Company. Τα ελληνικά εμποροναυτιλιακά δίκτυα στήνονταν σιγά-σιγά στον χώρο της Μεσογείου, της βόρειας Ευρώπης και της Μαύρης Θάλασσας με βάση την οικογένεια και την κοινή τοπική καταγωγή¹⁹.

16. Πέτρου, Σ. (1976), *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, επιμ.-εισαγ. Φ. Ηλιού, Αθήνα: Ερμής, NEB· Σκουβαράς, Ε. (1964), *Ιωάννης Πρίγκος 1725-1789: Η ελληνική παροικία του Άμστερνταμ, η σχολή και η βιβλιοθήκη Ζαγοράς*, Αθήνα: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών· Slot, B. J. (1974-5), Ο Δημήτριος Κουρμούλης και το Διεθνές εμπόριο των Ελλήνων κατά τα έτη 1770-1784, *Μνημοσύνη*, 5, 115-149. Το αρχείο του τελευταίου εναπόκειται στο κρατικό αρχείο της Χάγης, (Algemeen Rijksarchief) και για τον ίδιο έμπορο εκπονείται μια νέα διδακτορική διατριβή στο Ιστορικό τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

17. Slot, B. J. (1977), *Σχέσεις μεταξύ Ολλανδίας και Ελλάδος από τον ΙΖ' αιώνα μέχρι και τον Καποδίστρια, Παρνασσός*, 19, 263-285.

18. *Βίος Αδαμάντιου Κοραή συγγραφείς παρά του ιδίου*, Εν Παρισίσις, Εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, 1833· Πέτρου, ό.π., 85-86.

19. Frangakis-Syrett, ό.π. 100-101· Χαρχαυτή, Τζ. (2001), *Η ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα: Νεφέλη, 129 κ.ε.· Βλάμη, Δ. (2000), *Το φοριόνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο (1750-1868)*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Εσωτερική διαμάχη ξέσπασε στις αρχές του 19ου αιώνα (1819) ανάμεσα σε έλληνες διαμεσολαβητές των ξένων εμπορικών οίκων και των ελληνικών εμπορικών δικτύων στη Σμύρνη. Υπήρξε και αυτό δείγμα μιας ποσοτικής αύξησης τόσο των μελών της ελληνικής κοινότητας όσο και του πλούτου που είχε συσσωρευτεί εκεί, με τις συνακόλουθες κοινωνικές διαφοροποιήσεις και διεκδικήσεις. Γνωστή είναι η διαμάχη που ξέσπασε στην ελληνική κοινότητα μετά την ίδρυση του Φιλολογικού Γυμνασίου (1808), μια σύγκρουση με ιδεολογικές και κοινωνικές παραμέτρους²⁰. Καταρχήν η Ευαγγελική Σχολή, που είχε προμετωπίδα τη φράση «*Αρχή σοφίας φόβος Κυρίου*», ήρθε αντιμέτωπη με το Φιλολογικό Γυμνάσιο που είχε ιδρυθεί από «*άνδρες των Σμυρναίων νεωτερίζοντες*». Κάτι που θα πρέπει επίσης να σημειωθεί είναι ότι στις αρχές του 19ου αιώνα η πρώτη γενιά των εμπόρων που είχε υποστηρίξει την Ευαγγελική Σχολή είτε είχε πεθάνει, είτε είχε αποσυρθεί, και αυτή ήταν η γενιά των εμπόρων των ελληνο-ολλανδικών εμπορικών δικτύων²¹.

Η ιστορία της οικογενειακής διαμάχης ενός δικτύου με βάση τη Σμύρνη αποτελεί μια πολύτιμη μαρτυρία που φωτίζει από μέσα τη γενική ιστορία της ελληνικής κοινότητας αλλά και τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις που πραγματοποιούνται στο εσωτερικό των εμπορικών δικτύων. Ο οίκος του Πέτρου Μαρτζέλλα από τον 18ο αιώνα είχε αναπτυχθεί με βάση τις συναλλαγές Σμύρνη-Άμστερνταμ, και στη δεύτερη γενιά με τους γιους του Ιωάννη και Νικόλαο είχε επεκταθεί στις συναλλαγές με τη Μασσαλία και το Λονδίνο. Ο Πέτρος Μαρτζέλλας του Καρά Ιωάννη ήταν έμπορος στην Ολλανδία και η μητέρα του Αγγελική ήταν κόρη του Ιωάννη Μαυρογορδάτου και της Χριστίνας Κανά, αδελφής του Ιωάννη, από τους ιδρυτές της Ευαγγελικής Σχολής²². Ο Πέτρος Μαρτζέλλας είχε αποκτήσει 11 παιδιά από τα οποία είχαν επιζήσει τρία κορίτσια, η Χρυσούλα, η Σταματία και η Μαγδαληνή και δυο αγόρια, ο Ιωάννης και ο Νικόλαος²³. Ο ίδιος ανήκε στους εμπόρους της Σμύρνης που είχαν στηρίξει το ολλανδικό εμπόριο και γνώριζε τον Αδαμάντιο Κοραή. Του είχε ζητήσει μάλιστα να του στείλει στο Άμστερνταμ την έκδοση με τα «αστεία του Ιεροκλέους»²⁴. Το 1797 οι «αδελφοί Μαρτζέλλα», οθωμανοί υπήκοοι εγκατεστημένοι στο Άμστερνταμ μαζί τις εταιρικές επωνυμίες του Ιω. Μαυρογορδάτου, του Γ. Πιτζιπιού και Σια, του Δ. Σκυλίτση και Σια, του Τομαζάκη και Σια και του

20. Ηλιού, Φ. (1986), *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, μτφρ. Πετροπούλου, Ι., [Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας, 3], Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων, 10, 13 (1η έκδοση 1981).

21. Για παράδειγμα ο Ιω. Κανάς είχε πεθάνει στον Μπουρνόβα το 1798, Παρανίκας, Μ. (1885), *Ιστορία της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης*, Αθήνα: τυπ. Αλήθειας, 80.

22. Αδαμάντιος Κοραής (Παρίσι) προς Αλέξανδρο Βασιλείου (Βιέννη), 9 Σεπτεμβρίου 1812, στο Κοραής, Αδαμάντιος (1979), *Αλληλογραφία*, εκδοτική επιτροπή Κ. Θ. Δημαράς, Αλκης Αγγέλου, Αικατερίνη Κουμαριανού, Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος, τ.3 (1810- 1816), Αθήνα: Ερμής, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, 232.

23. Παρανίκας, ό.π., θ' -ι'.

24. Αδαμάντιος Κοραής (Παρίσι) προς Αλέξανδρο Βασιλείου (Βιέννη), 9 Σεπτεμβρίου 1812, στο Κοραής, Αδαμάντιος (1979), *Αλληλογραφία*, ό.π. 232. Πρόκειται για την έκδοση του ίδιου του Κοραή, βλ. Χίου, Μ. *Ιεροκλέους φιλοσόφου αστεία*, Παρίσι 1812, στο Φραγκίσκος, Εμ. (επ.), (1988), *Αδαμάντιος Κοραής, Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, τ. Β', 141-180.

Μ. Πατεράκη, καλούνταν να πληρώσουν προς την Υψηλή Πύλη τις εισφορές τους για τις οθωμανικές πολεμικές επιχειρήσεις, όπως οι υπόλοιποι υποτελείς και ολλανδοί υπήκοοι που ήταν εγκατεστημένοι στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας²⁵.

Ο πρώτος γιος του Πέτρου Μαρτζέλλα είχε γεννηθεί στη Σμύρνη το 1812. Η πόλη εκείνη την εποχή μετρούσε 150.000 κατοίκους, από τους οποίους τα 2/5 περίπου ήταν χριστιανοί Έλληνες²⁶. Ο Ιωάννης αποτελούσε τη δεύτερη γενιά των εμπόρων της Σμύρνης που είχαν στηρίξει μια παράδοση ελληνο-ορθόδοξου υλικού και πνευματικού βίου στον ίδιο πολιτισμικό ιδεότυπο με τις προηγούμενες γενιές. Η οικογένειά του, όπως και του Κοραή, είχε σχηματίσει την περιουσία της με βάση το ολλανδικό εμπόριο στη Μεσόγειο. Ο προσωπικός πλουτισμός μέσω του εμπορίου και η υλική ευημερία είχαν ενισχυθεί από την ενεργό φιλανθρωπική δράση μέσα στην κοινότητα των ομοδόξων τους. Γνωρίζουμε ότι όταν πέθανε ο Ιωάννης Μαρτζέλλας είχε την ιδιότητα του ταμιά της Ευαγγελικής Σχολής. Η ενεργός συμμετοχή του εμπόρου στον δημόσιο κοινωνικό βίο της κοινότητας των ομοδόξων αποτελούσε μια κανονικότητα στις ελληνικές παροικίες²⁷.

Τον Αύγουστο, λοιπόν, του 1883 πέθανε στη Σμύρνη ο έμπορος Ιωάννης Μαρτζέλλας. Η ιστορία του αποκαλύπτει ένα πλέγμα προσωπικών σχέσεων, που μέσα από τη μικροϊστορική ανάλυση φωτίζουν όψεις της ελληνικής κοινότητας στη μεγάλη αγορά της Μεσογείου. Πίσω από τη γενική εικόνα της αρμονικής κοινοτικής και οικογενειακής συμβίωσης ανιχνεύονται αντιθέσεις και αντιφάσεις. Δύο χρόνια μετά τον θάνατο του, ο Ματθαίος Παρανίκας τύπωσε στην Αθήνα την ιστορία της Ευαγγελικής Σχολής της Σμύρνης και την αφιέρωσε στον ευεργέτη της, Ιωάννη Μαρτζέλλα²⁸. Η σχολή είχε ιδρυθεί το 1773. Λίγα χρόνια μετά, το 1778, είχε καεί και επισκευάστηκε με τη συνδρομή των εμπόρων, Ιω. Κανά, Ιω. Μαυρογορδάτου, Ιω. Όμηρου, Μιχ. Κουρμούζη, Δημ. Μπαχατώρη. Η σχολή είχε συντηρηθεί σε μεγάλο βαθμό κυρίως από την ακίνητη περιουσία της, ενοίκια, αλλά και από «ελεημοσύνες», ή «εισφορές». Η συνδρομή των εμπόρων της Σμύρνης στην ίδρυση και λειτουργία της συγκεκριμένης σχολής είναι αδιαμφισβήτητη²⁹. Συγκεκριμένα κάθε πενήντα χρόνια περίπου η Ευαγγελική Σχολή υφίστατο καταστροφές από τυρκαγιά,

25. Βλ. σχετική αναφορά προς τον ολλανδό πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, 3 Μαΐου 1797 στο Nanninga, J.G. (1964), *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen Handel*, vol. 4(1) (1765-1826), 's-Gravenhage, 583. Ένα χρόνο νωρίτερα οι αδελφοί Μαρτζέλλα είχαν φορτώσει από τη Σμύρνη για το Άμστερνταμ 213 κάσες σύκα και 62 μικρές κάσες σταφίδα, σε συλλογική ναύλωση-αποστολή αγροτικών προϊόντων, αξίας 113.125 φιορινίων, μαζί με τον Στ. Ησαΐα, τον Μ. Πατεράκη, τον Δ. Σκυλίτση, τον Τομαζάκη και άλλους έξι ολλανδούς εμπόρους. Βλ. Nanninga, J.G. (1966), *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen Handel*, vol. 4(2) (1765-1826), 's-Gravenhage, 1363-1364.

26. Οικονόμου, ό.π., 19.

27. Βλ. το παράδειγμα της Τεργέστης, Κατσιαρδή-Hering, O. (1986), *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης: 1751-1830*, [Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαρίπολου / Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, αρ. 52], Αθήνα: Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, τ. 1, 39 κ.ε. Ειδικότερα σε σχέση με την ίδρυση και τη λειτουργία σχολείων 251-306.

28. Παρανίκας, ό.π., γ'.

29. Ηλιού, ό.π.

το 1778, το 1842, το 1881. Το κόστος της αποκατάστασης των ζημιών αναλάμβανε μια νέα γενιά εμπόρων στη Σμύρνη. Στην τελευταία καταστροφή ο έμπορος Ιωάννης Μαρτζέλλας είχε δαπανήσει 700.000 γρόσια και γι' αυτό ανακηρύχτηκε «*Μέγας ευεργέτης*»³⁰. Το όνομά του είχε συνδεθεί, σύμφωνα με τον ορισμό της «ευεργεσίας» της εποχής, με την καλή εργασία και την καλοσύνη³¹.

Στο συγκεκριμένο παράδειγμα παρουσιάζεται μια ιδιαιτερότητα, η οποία θα μπορούσε να ερμηνευθεί στο πλαίσιο μιας τυχαίας οικογενειακής διαμάχης ή σαν μια πολιτισμική διαφοροποίηση στα τέλη του 19ου αιώνα σε σχέση με το εσωστρεφές μοντέλο της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Σμύρνης. Καινούργιο στοιχείο σε αυτή την οικογενειακή υπόθεση συνιστά το γεγονός ότι, αφού τυπώνεται σε φυλλάδιο, δημοσιοποιείται. Λίγο μετά τον θάνατο του αδελφού του, Ιωάννη, ο Νικόλαος Μαρτζέλλας άρχισε δικαστικό αγώνα αμφισβητώντας τη διευθέτηση της κληρονομιάς του αδελφού του, ο οποίος μάλλον δεν είχε και άλλους συγγενείς. Ο Νικόλαος Μαρτζέλλας διέμενε για εμπορικούς λόγους στη Μασσαλία και το Λονδίνο και μετά την είδηση του θανάτου του αδελφού του είχε επιστρέψει στη Σμύρνη. Εντωμεταξύ όλη η περιουσία του Ιωάννη είχε διοχετευθεί στην Ευαγγελική Σχολή και σε φιλανθρωπικά ιδρύματα της Σμύρνης. Η ιδέα της τοπικής κοινοτικής ενότητας είχε ενισχυθεί επί σειρά ετών μέσα από πράξεις αγαθοεργίας και φιλανθρωπίας. Στην περίπτωση του Ιωάννη, σύμφωνα πάντα με τον αδελφό του, τα προσωπικά του κλειδιά και λεφτά τύχαινε να βρίσκονται ανακατεμένα με εκείνα της Ευαγγελικής Σχολής. Ήταν, φαίνεται, γνωστό ότι κρατούσε κοινές δοσοληψίες μεταξύ του προσωπικού του ταμείου και αυτού της Ευαγγελικής Σχολής, «*εδάνειζε αενάως εις την Ευαγγελικήν σχολήν σπουδαία ποσά προς ανακούφισιν των κατεπειγουσών χρεών της*»³².

Ένα μπέρδεμα δοσοληψιών που δεν πρέπει να μας οδηγήσει απαραίτητα σε μια μονοσήμαντη ερμηνεία και να επικαλεστούμε τη διαφθορά, αλλά σε μια διαφορετική αντιμετώπιση της ιδιωτικής και της κοινοτικής περιουσίας στη Σμύρνη. Πόσο μάλλον που η Ευαγγελική Σχολή ήταν ένα ίδρυμα της κοινότητας που είχε δημιουργηθεί και συντηρηθεί αποκλειστικά από τους εκεί εγκατεστημένους εμπόρους. Παράλληλα, στο συγκεκριμένο παράδειγμα μπορεί να αναγνωριστεί και η υποκειμενική ιδιαιτερότητα της απουσίας γενεαλογικής συνέχειας. Η Ευαγγελική Σχολή μπορούσε να γίνει το «σπίτι» και η εγγύηση της υστεροφημίας για έναν άκληρο έμπορο. Η περιουσία του Ιωάννη Μαρτζέλλα υπολογιζόταν, σύμφωνα με έκθεση του αδελφού του, σε 45.000 οθωμανικές λίρες, δηλαδή κάτι παραπάνω από το ποσό που είχε δαπανήσει ο ίδιος για την επισκευή της Ευαγγελικής Σχολής το 1881. Οι έφοροι της σχολής άνοιξαν μετά το θάνατό του τα δύο χρηματοκιβώτια

30. Παράνικας, ό.π., 72.

31. Ανθίμου Γαζή, *Λεξικόν Ἑλληνικόν προς χρήσιν των περί τους παλαιούς συγγραφείς ενασχολουμένων, Ἐκδόσις πρώτη επιστάσις και διορθώσει Σπυρίδωνος Βλαντή, τόμος πρώτος, Α-Θ*, Εν Βενετία, Τύποις Μιχαήλ Γλυκού του εξ Ιωαννίνων, 1809, στ. 1746.

32. Μαρτζέλλας, Ν. (1885), *Περίληψις των συμβάντων κατά την αποβίωσιν του εν Σμύρνη Ιωάννου Μαρτζέλλα, λαβούσαν χώραν την 31/12 Αυγούστου 1883*, Αθήνα, 6.

του που περιείχαν ένα παράσημό του, διάφορα έγγραφα, χρεόγραφα, ομόλογα, χρεωστικές αποδείξεις, μετοχές του «Λαυρίου» (μεταλλευτικής εταιρείας) και του «Αρχάγγελου» (ασφαλιστική εταιρεία), καθώς και ρευστό χρήμα. Μια τυπική περιουσία εμπόρου. Το άνοιγμα των χρηματοκιβωτιών είχε γίνει με τη συγκατάθεση των δύο γηραιών αδελφών στη Σμύρνη, Σταματούλας και Μαγδαληνής. Αυτές τις αδελφές ο Νικόλαος χαρακτήριζε ως «απομεμωραμένες» και «νηπιάζουσας γραίας». Το σημαντικότερο ήταν ότι αυτή η ιδιότυπη μεταθανάτια δωρεά περιελάμβανε και ένα ακίνητο επί της οδού Αβράαμ 15 στην πόλη. Το ακίνητο είχε αγοραστεί το 1862 από τους δύο αδελφούς, Ιωάννη και Νικόλαο Μαρτζέλλα, στο όνομα της αδελφής τους, Μαγδαληνής, η οποία είχε οθωμανική υπηκοότητα, αφού οι ίδιοι ως ξένοι υπήκοοι δεν είχαν τότε δικαίωμα κατοχής ακίνητης ιδιοκτησίας στη Σμύρνη³³. Όταν ο Νικόλαος γύρισε πίσω στη Σμύρνη μετά τον θάνατο του αδελφού του, βρήκε το σπίτι σφραγισμένο. Οι έφοροι της Ευαγγελικής Σχολής είχαν αφαιρέσει τα πάντα προς όφελος των φιλανθρωπικών καταστημάτων της Σμύρνης, με τη σύμφωνη γνώμη των δύο γυναικών. Ο Νικόλαος Μαρτζέλλας διαμαρτυρόταν επικαλούμενος τη γαλλική υπηκοότητά του, εγκαλώντας στην υπόθεση και το ολλανδικό προξενείο για να βοηθήσει στην επίλυση του προβλήματος³⁴.

Η πολυεθνική κοινότητα της Σμύρνης όφειλε λοιπόν να δώσει λύση στο οικογενειακό ζήτημα μιας ελληνορθόδοξης οικογένειας. Ο ένας αδελφός, έχοντας παραμείνει στην έδρα του οικογενειακού δικτύου στη Σμύρνη, είχε μείνει προσκολλημένος στην ελληνορθόδοξη κοινότητα, έχοντας υπηρετήσει την οικογενειακή και κοινοτική ενότητα, ενώ ο άλλος αδελφός, με την εμπειρία της ευρωπαϊκής παραμονής στη Μασσαλία και στο Λονδίνο, είχε διαχωρίσει την οικογενειακή ενότητα από την κοινοτική και διεκδικούσε τα ατομικά δικαιώματά του.

Εταιρική οργάνωση και επιχειρηματικότητα

Η οργάνωση του γαλλικού εμπορίου από τη Μασσαλία με τη Σμύρνη είχε στηριχτεί καταρχήν στην εγκατάσταση εκεί 50 περίπου εμπόρων υπό τη γαλλική προστασία, ήδη πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα. Στο πλαίσιο της ανάπτυξης των εμπορικών συναλλαγών, ο ισχυρός οίκος Roux της Μασσαλίας δημιούργησε το 1759 μια «εταιρική αντένα» (*commandite*), την Garavaque-Cusson, στη Σμύρνη με συνεταιρικό κεφάλαιο κίνησης 60.000 φράγκα, με στόχο να ελέγχει αποτελεσματικότερα την οικονομική κίνηση στην αγορά της Σμύρνης³⁵.

Ο 19ος αιώνας, με την ολοένα ογκούμενη ανάπτυξη του όγκου του εμπορίου, έφερε αλλαγές και στην οργάνωση των δικτύων της Σμύρνης. Το 1838 σημαδεύει

33. Δικαίωμα ιδιοκτησίας ακινήτων κτημάτων δόθηκε στους ξένους υπηκόους με τον νόμο του 1868, βλ. Νικολαΐδης, Δ. (1890), *Οθωμανικοί Κώδικες ήτοι συλλογή απάντων των νόμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διαταγμάτων κανονισμών οδηγιών και εγκυκλίων, Τόμος Β', Νόμοι εγκύκλιοι και λοιπά σχετικά προς τας διατάξεις των βιβλίων του Αστικού Κωδικού*, Κωνσταντινούπολη: Τύποις Αδελφών Νικολαΐδων, 1561-1563.

34. Μαρτζέλλας, ό.π., 7.

35. Lupo, S. (2010), «Vous m'avez si fort imposé de ne pas répliquer...». Réseaux et hiérarchie dans une commandite marseillaise a Smyrne au XVIIIe s, *The Historical Review*, 7, 38-39.

μια τομή στην ιστορία της οθωμανικής οικονομίας με τη σύναψη των διομολογήσεων, των εμπορικών συνθηκών μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των ευρωπαϊκών κρατών, που ευνοεί την ανεμπόδιστη κυκλοφορία βρετανικών και γαλλικών εμπορευμάτων στην Ανατολή. Οι επιπτώσεις αυτών των συνθηκών ήταν καταλυτικές για το εξωτερικό εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και για την ίδια την οργάνωσή του. Οι Ευρωπαίοι, οι οποίοι αύξησαν τον όγκο των συναλλαγών, χρησιμοποίησαν ντόπιους εμπόρους ως μεσίτες που τους εξασφάλιζαν την πρόσβαση στο εσωτερικό της Μ. Ασίας, αλλά παράλληλα εκτόπισαν και άλλα μικρότερα εμπορικά δίκτυα από την περιοχή φέρνοντας τον οικονομικό ανταγωνισμό στο ζενίθ του³⁶.

Το εμπόριο και η διακίνηση αγαθών μαζί με τη δικτυακή οργάνωση ήταν η βάση της επιχειρηματικής εμπειρίας για τους οίκους στη Σμύρνη. Ο οίκος των αδελφών Γερούση μάς κληροδότησε μια πολύτιμη αρχαιακή μαρτυρία για τον κόσμο των συναλλαγών της Σμύρνης³⁷. Ο οίκος Γερούση στη Σμύρνη ανήκε στην τυπολογία των διεθνών οίκων, όπως τους έχει περιγράψει ο Stanley Charman, ήταν δηλαδή μια εμπορική επιχείρηση που λειτουργούσε συγχρόνως σε δύο, ή περισσότερες χώρες³⁸. Ήδη από τον 18ο αιώνα ήταν γνωστό ότι το εμπόριο απαιτούσε κινητοποίηση πολλών εταιρών μέσα από μικρά ευέλικτα εταιρικά σχήματα, όπως οι *commandite*, συνεχή εγρήγορση και μετακίνηση. Η κατάκτηση της διεθνούς οικονομικής παρουσίας για τους Γερούση δεν ήταν περιστασιακή, όπως πολλών άλλων, οι οποίοι μετά την εξάντληση της σχέσης οθωμανική εξαγωγική αγορά–δυτικό εισαγωγικό λιμάνι παρέμεναν εγκλωβισμένοι στον οθωμανικό ή τον ελληνικό χώρο, όπως η περίπτωση του Βασιλειάδη κ.ά.

Η μελέτη της στρατηγικής με την οποία επιβίωσαν διαφορετικοί μεταξύ τους οίκοι αναδεικνύει όψεις της επιχειρηματικότητας μέσα στον οικονομικό ανταγωνισμό. Το κεντρικό πρόβλημα του κάθε εμπόρου ήταν να επιλέξει ποια ευκαιρία θα απέβαινε πιο συμφέρουσα μέσα σε έναν ανταγωνιστικό κόσμο αγοραστών και πωλητών, καθώς το μέλλον ήταν ανεξίτηλο και η οικονομική πρόβλεψη εξαιρετικά δύσκολη. Η πιθανότητα της απώλειας του κεφαλαίου (χρηματικού, κοινωνικού) και μείωσης του κέρδους ήταν σύμφυτη με την εμπορική πράξη. Στους υψηλούς κινδύνους που αντιμετώπιζε ο έμπορος περιλαμβάνονταν οι οικογενειακές απώλειες

36. Pamuk, S. (1987), *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment and Production*, [Cambridge Middle East Library], New York: Cambridge University Press, 18-21. Frangakis-Syrett, E. (1992), Implementation of the 1838 Anglo-Turkish Convention on Izmir's Trade: European and Minority merchants, *New Perspectives on Turkey*, 7, 91-112. Frangakis-Syrett, E. (1998), Commerce in the Eastern Mediterranean from the Early Twentieth Centuries: The city-port of Izmir and its Hinterland, *International Journal of Maritime History*, 10(2), 138-141.

37. Οι σκέψεις που αναπτύσσονται με αφορμή το παράδειγμα του εμπορικού οίκου Γερούση έχουν στηριχτεί στο Χατζηιωάννου, Μ. Χ. (2003), *Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός. Ο οίκος Γερούση στον 19ο αιώνα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.

38. Chapman, S. (1977), The International Houses. The Continental Contribution to British Commerce, 1800-1860, *The Journal of European Economic History*, 6(1), 5-9.

που επηρέαζαν τα εταιρικά σχήματα, οι φυσικοί κίνδυνοι (σεισμοί, πυρκαγιές, καιρικά φαινόμενα, λοιμοί), οι πολεμικές συγκρούσεις, η θαλάσσια πειρατεία, η χαμηλή τεχνολογία στην αντιμετώπιση των κινδύνων, όπως για παράδειγμα το ανεπαρκές φαρικό σύστημα στη ναυσιπλοία. Υπήρχαν σταθερά επαναλαμβανόμενοι κίνδυνοι και γι' αυτό είχε συσταθεί ένα πρωτογενές σύστημα ελέγχου τους. Η ασφαλιστική αγορά για τα πλοία και τα φορτία που αναπτύχθηκε στη Δύση από τον 18ο αιώνα δεν προβλέπει όλες τις μορφές απώλειας, όπως τις επιπτώσεις από τις καθυστερήσεις στις συναλλαγές και τις εποχικές ενδημικές υφέσεις της αγοράς, με αποτέλεσμα το κερδοσκοπικό εμπόριο να είναι αναπόφευκτο, εφόσον οι εμπορικές αποφάσεις ήταν ασύμμετρες με την ίδια την πληροφορία πάνω στην οποία στηρίζονταν.

Το θαλάσσιο εμπόριο ήταν η ευχερέστερη οδός προς τις υπερτοπικές συναλλαγές για τους έλληνες εμπόρους με μικρά κεφάλαια. Ο πλούτος ήταν σπάνια ένα κληρονομούμενο αγαθό, έως τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Αυτό που ευκολότερα μπορούσε να κληροδοτήσει η μια γενιά στην άλλη ήταν ένα σύστημα προσωπικών σχέσεων, ατομική φερεγγυότητα και καλή φήμη. Οι έμποροι που μετείχαν σε αυτό το σύστημα αξιών ήταν σε θέση να επιλέξουν, να κερδίσουν, να συσσωρεύσουν, να επενδύσουν και, φυσικά, να ασφαλίσουν. Καλή πρόσβαση σε εξωτερική πίστωση, πρόσβαση σε πηγές ρευστού χρήματος για την αντιμετώπιση του απρόοπτου ήταν το κλειδί στον εμπορικό κόσμο του κινδύνου και της αβεβαιότητας. Η οργάνωση του δικτύου που στηρίζεται στην οικογένεια και στην εντοπιότητα είναι παρεμφερής για εμπορικούς οίκους δραστηριοποιούμενους σε διαφορετικούς χώρους και σε διαφορετικό χρόνο. Οι τρόποι όμως που επινοούν, η επιχειρηματική στρατηγική που υιοθετούν ώστε να λύσουν το πρόβλημα της χρηματοδότησης στη διακίνηση των προϊόντων, η εξεύρεση διαφορετικών αγορών για τα ίδια προϊόντα, οι παράλληλες και μικρές εταιρίες χαρακτηρίζουν την τυπολογία και αναδεικνύουν την ιδιαιτερότητα κάθε εμπορικής επιχείρησης. Στις αγορές όπου συγκεντρώθηκαν ποικίλες εθνικές και θρησκευτικές ομάδες, όπως η Σμύρνη, το επιχειρηματικό κίνητρο έχει πλέον αναγνωριστεί σε διαφορετικές μειονοτικές ομάδες. Τα κίνητρα που καλλιεργήθηκαν μέσα σ' αυτές τις ομάδες ενσωματώθηκαν και στις πολιτισμικές τους αξίες. Το πολιτισμικό βάρος αυτής της επιχειρηματικότητας είναι ιδιαίτερο και εντοπίζεται μέσα σε κλειστά συστήματα που βρίσκονταν σε έντονο μεταξύ τους ανταγωνισμό.

Μέσα από το οικογενειακό σχήμα των αδελφών Γερούση και τις απλές εταιρικές μορφές κεφαλαιακής οργάνωσης διαμορφώθηκε ένα ευέλικτο δίκτυο συναλλαγών στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου που εξυπηρετούσε το διεθνές εμπόριο ανοικτών συνόρων μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Η κερδοφόρα επιχειρηματική οργάνωση του εμπορίου εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την έγκαιρη και σωστή αξιοποίηση της εμπορικής πληροφορίας, καθώς η πρακτική είχε βαθιά εμπεδώσει ότι κάθε συναλλαγή έπρεπε να εναρμονίζεται με τη δεδομένη προσφορά και ζήτηση της αγοράς. Η οικονομική πρόβλεψη συνοψιζόταν στην προσεκτική στάθμιση της αγοράς, στην παρατήρηση των ανταγωνιστικών κινήσεων, στην αξιολόγηση των οικονομικών και πολιτικών παραγόντων, καθώς και στην εκτίμηση

των ατομικών δυνατοτήτων μέσα στον γενικό επιχειρηματικό σχεδιασμό. Ο ρόλος των τοπικών συνεργατών συνίστατο στη σωστή αξιολόγηση και μετάδοση της πληροφορίας στις δύο τροφοδοτικές δεξαμενές της Τεργέστης: τη Σμύρνη και τη Σύρο. Το κύριο χαρακτηριστικό, που αποτελούσε τροχοπέδη στην καπιταλιστική πρόβλεψη, ήταν ότι η πληροφορία και τα εμπορεύματα κυκλοφορούσαν με την ίδια ταχύτητα, γεγονός που καθυστερούσε την κυκλοφορία του κεφαλαίου και περιόριζε τα όρια της επιχειρηματικής στρατηγικής.

Η πιο κερδοφόρα επιχείρηση για τους ελληνικούς οίκους της Ανατολής, όπως οι αδελφοί Γερούση, ήταν ο τοπικός δανεισμός στη Σμύρνη. Η τακτική ήταν να δανείζουν στην Ανατολή με υψηλό ετήσιο επιτόκιο πληρώνοντας στη Δύση πολύ χαμηλότερη συναλλαγματική διαφορά. Η δεύτερη κερδοφόρα επιχειρηματική επιλογή ήταν να αναλαμβάνουν εξαγωγές για λογαριασμό τρίτων από τη Σμύρνη στην Τεργέστη. Επιτυχής στόχος ήταν να κλείνουν παραγγελίες μεταφοράς αγροτικών προϊόντων σε χαμηλές τιμές και να μεταφέρουν άμεσα τα προϊόντα τους από τη Σμύρνη στην Τεργέστη. Το θετικό εξαγωγικό εμπόριο ισοσκελιζόταν με την εισαγωγή συναλλάγματος. Τελευταία αλλά αναγκαία επιλογή ήταν οι εισαγωγές μεταποιημένων προϊόντων από τη Δύση, οι οποίες συγκέντρωναν το μειωμένο ενδιαφέρον των εμπόρων, αφού απευθύνονταν σε μια αγορά με μικρή ζήτηση στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα³⁹.

Επίλογος

Ανακεφαλαιώνοντας την επισκόπηση για την οργάνωση των εμπορικών δικτύων, παρατηρούμε ότι η Σμύρνη ξεκίνησε σαν πόλη-μαγνήτης κατά τον 17ο αιώνα⁴⁰, προσελκύοντας εβραίους και αρμένιους εμπόρους, ενώ σιγά-σιγά έλληνες, γάλλοι, άγγλοι και ολλανδοί έμποροι εγκαταστάθηκαν σε αυτή τη νέα εμπορική βάση, απ' όπου μπορούσαν να ανταγωνιστούν τους βενετούς εμπόρους στο Χαλέπι. Παράλληλα, η οθωμανική διοίκηση συγκέντρωνε το ενδιαφέρον της στην τροφοδοσία του παλατιού, του στρατού και της Κωνσταντινούπολης, αποθαρρύνοντας την ανάπτυξη των παραθαλάσσιων πόλεων όπου η ύπαρξη ξένων ανταγωνιστικών εμπορικών δικτύων θα οδηγούσε στην άνοδο των τιμών των αγαθών. Η οθωμανική διοίκηση ενδιαφερόταν για το εξωτερικό εμπόριο ως τελωνειακό έσοδο κυρίως από τη διακίνηση πολυτελών ειδών, ενώ η αύξηση του διεθνούς εμπορίου τοπικών αγροτικών αγαθών μπορούσε να ξεφύγει, όπως και έγινε, από τον οθωμανικό κρατικό έλεγχο. Μετά τη συνθήκη του Πασσάροβιτς (1718) η ανάπτυξη του ευρωπαϊκού εμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο σε όγκο και αξία ήταν μεγάλη και σε αυτήν οφείλεται η απογείωση της πόλης-λιμανιού της Σμύρνης⁴¹. Η είσοδος των ευρωπαϊών εμπόρων και οι συναλλαγές με τα ευρωπαϊκά λιμάνια έφεραν κοινωνική και πολιτική σύγκρουση σε όλα τα επίπεδα του δημόσιου βίου.

39. Χατζηιωάννου, ό.π.

40. Goffman, ό.π.

41. Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna...*, ό.π.

Η ερμηνευτική όμως χρήση και κατάχρηση της ευρωπαϊκής εμπορικής ηγεμονίας δεν μετέβαλε την εικόνα του ευρωπαϊκού-οθωμανικού εμπορίου, όπως αυτή διαμορφώθηκε κυρίως από την ιστοριογραφική παραγωγή τούρκων, γάλλων, αμερικάνων και ελλήνων ιστορικών από τη δεκαετία του 1980 έως τις μέρες μας. Η μελέτη, όμως, των ίδιων των εμπορικών οίκων και δικτύων έφερε στην επιφάνεια ένα άλλο ιστοριογραφικό πρόβλημα, εκείνο της εταιρικής οργάνωσης, της χρηματοδότησης και της συγκριτικής μελέτης της εθνικής και θρησκευτικής επιχειρηματικής συμπεριφοράς. Πρόκειται για ένα πεδίο μελέτης που παραμένει ακόμα ανοικτό στην ιστορική έρευνα. Τέλος, η μικροϊστορική μελέτη των ίδιων των δικτύων και των εμπορικών οίκων μπορεί να εμπλουτίσει τις μονοδιάστατες ερμηνείες της ιστορίας αυτής της ιδιαίτερης πόλης-λιμανιού.